

The economic views of the Karamiya sect from sanction of Kasb to confiscation of property in the early Ghaznavid period (351-421 AH)

Ali Bahranipour*

Sajad Kazemi**

Abstract

One of the most important religious sects that influenced the political and social situation of Great Khorasan during the 3rd to 6th centuries AH, was the Karamiya sect attributed to Abu Abdullah Muhammad ibn Karam Sistani (died 255 AH). They experienced the most important period of their political elevation especially in connection with the Ghaznavid government. Karamians, who were famous for asceticism, frugality, contentment, and economic austerity, during the first Ghaznavid period, clearly aligned with the government's economic policy, turned to extortion, bribery, and confiscation of opponents' property. This research, with the method of historical description and analysis, seeks to answer this question, what were the reasons for the change of Karamian's point of view from sanction of Kasb to economic activities and earning livelihood? The findings in this regard show that the Karamians and their followers did not always have a common economic point of view. Non-obligation as well as pretense and tolerance in religious foundations, the nature of the social base of the followers of this sect consisting of the lower classes of the society as well as urban merchants and artisans who themselves believed in business and also as a result of the political opportunity that some Ghaznavid sultans gave to Karamiya leaders according

* Associate professor of history of Islamic Iran, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran,
Bahranipour@hotmail.com

** PhD in History of Islamic Iran, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran (Corresponding Author),
sajad.kazemi1984@yahoo.com, DOI: <https://doi.org/0009-0009-4451-5069>.

Date received: 23/12/2022, Date of acceptance: 21/12/2023

to their own interests, it actually changed their economic outlook and their social and political position. Besides, they played an effective role along with the Ghaznavid sultans in confiscating the property of the opponents as an economic policy and one of the sources of irregular income of the Ghaznavids. From this point of view, the Ghaznavids' support of the Karamians was not influenced by economic motives.

Keywords: Karamiya, Economic, Kasb, Confiscation of Property, Ghaznavid.

Introduction

Karamiya sect was one of the most important and influential religious sects during the 3rd to 6th centuries of Hijri. This sect emerged in the 3rd century of Hijri as a branch of the Hanafi religion. They rejected the followers of other religions including Sunni and Shia and other sects. In contrast, Sunni and Shia scholars and even Sufis considered them atheists and infidels because of their beliefs. Here, the aim is not to examine all the existential, theological, jurisprudential, religious and historical dimensions of the Karamiya sect, but only their economic views based on the prohibition of Kasb, as well as the grounds and reasons for changing their views during the Ghaznavid period.

Material and Methods

This research was conducted based on primary sources and some new research related to the method of historical description and analysis.

Discussion and Results

Karamians basically denied "Kasb" and on the other hand, they believed that God is always the provider. In fact, they turned to the "tradition of reliance on Allah" based on a verse from the Qur'an, which means: "Your sustenance is in the sky". But the question here is why the Karamians gradually turned to extortion, collection and confiscation of property despite their Sufi faith and profession and economic austerity. Part of this tendency and practice is related to the social nature of the supporters and followers of this sect. Most of the supporters of this sect were from the low and poor classes of the society, and whenever they got an opportunity, they greedily sought to eliminate hunger. Also, rural farmers and urban artisans and merchants were among their followers, who, contrary to the slogans and propaganda of Karamiya leaders based on "prohibition of Kasb", business and profession were an integral part of their daily lives. Those Karamians who appeared as Sufis and lived in monasteries were not indifferent to earning, but their way of earning and livelihood was apparently based on the tradition

of trusting in God. But in practice, relied on the incomes, gifts and offerings of the monasteries. Apart from this, Karamians lacked codified and coherent jurisprudence regarding economic affairs and financial issues. But their rulings, especially in the field of "the sufficiency of verbal confession for faith", "being a hypocrite and hypocrite believer", "the correctness of prayer, fasting and Hajj without intention" and "the correctness of praying with impure clothes" indicate that they do not adhere to It was the principles. In addition, the political opportunity that the Ghaznavid sultans provided to their leaders caused them to theoretically distance themselves from their first views and turn to gaining status and livelihood and confiscating the property of others, especially the Shiites.

Conclusions

Karamians basically denied "Kasb". In fact, they turned to the "tradition of reliance on Allah", but given the nature of the different social classes of their followers, including rural farmers and urban artisans, "Kasb" was an integral part of their economic life. Some of their beliefs, such as "verbal faith," can also be interpreted as indicating a generalization of tolerance in other matters, especially tolerance in the field of "Kasb". In addition, the political opportunity that the Ghaznavids provided to the Karamians revealed their desire to acquire and accumulate wealth, especially considering their long-standing enmity with other religious groups, who played a major role in extortion, bribery, and confiscation of others' property.

Bibliography

[In Persian]

- Ibn Jawzi, Abd al - Rahman bin Ali, Al-Muntazim, Vol. 12, 15, ed. Muhammad Abd al-Qadir Atta and Mustafa Abd al-Qadir Atta, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1412 AH.[In Persian]
- Ibn Khallikan, Ahmad bin Muhammad, Wafayat al - ayan, vol. 5, ed. Abbas Ihsan, Beirut: Dar Al-Fikr, Bi.t.[In Persian]
- Ibn Imad, Imam Shihab al-Din, Shadharat al-Dhahab, vol. 3, ed. Mahmoud al-Arnaout, Beirut: Dar Ibn Kathir, 1410 AH.[In Persian]
- Ibn Kathir, Abu al-Fuda' al — Bidaye wa — l — Nihaya, vol. 11, Beirut: Dar al-Kufr, 1407 AH.[In Persian]
- Ibn Monavvar, Muhammad, Asrar al-Tawhid, ed. Valentin Zhukovsky, Petersburg: Ilyas Mirza Buragansky Publishing House, 1317.[In Persian]
- Aghili, Saif al-Din, Athar al-Wozra, ed. Mir Jalal al-Din Hosseini, Tehran: Information, 1356.[In Persian]

- Ansari Heravi, Khwaja Abdullah, *Tabaqat al-Sufiyyah*, corrected by Abdul Hai Habibi, ed. Hossein Ahi, Tehran: Foroughi Publications, 1362.[In Persian]
- Attar, Muhammad Ibn Ibrahim, *Tadhkiratu al-Awliya*, introduction by Muhammad Ibn Abd al-Wahhab Qazvini, Tehran: Central Publications, 1336.[In Persian]
- Baghdadi, Abu Mansour Abdul Qahir, *al-Farq bayn Al-Firaq*, ed. Mohammad Javad Mashkoor, Tabriz: Haqirat Book Store, 1333.[In Persian]
- Banakati, Dawud Ibn Abi al-Fazl, *Tarikh — i — Banakati*, ed. Jafar Shaar, Tehran: National works Association, 1348.[In Persian]
- Beyhaqi, Abulfazl Muhammad Ibn Hossein, *Tarikh — i — Beyhaqi*, ed. Khalil Khatib Rahbar, Tehran: Mahtab, 1374.[In Persian]
- Bosworth, Edmond, *Karamieh in Khorasan*, translated by Ismail Saadat, Ma'arif, Vol. 5, No.3, 1367. pp127- 139.[In Persian]
- Bosworth, Edmond, *History of Ghaznavids*, translated by Hassan Anoushe, Tehran: Amir Kabir, 1372. [In Persian]
- Bonner, Michael, "The Kitab al – kasb Attributed to al- Shaybani: Poverty, Surplus, and the Circulation of Wealth", *Jurnal of the American Oriental Society*, Vol. 121, No. 3, 2001.
- Dhahabi, Shams al-Din Muhammad Ibn Ahmad, *Syar Alam al-Nubala*, vol.16, ed. Shoaib al-Arnawut, Beirut: inst. Risala, 1414 AH.[In Persian]
- Farsi, Abd al - Ghafar Ibn Ismail, *Tarikh Neyshabur* , Qom: Qom seminary community, 1403 AH.[In Persian]
- Fry, R.N., *Cambridge History of Iran*, vol.4, translated by Hasan Anoushe, Tehran: Amir Kabir, 1394. [In Persian]
- Hakim Neyshaburi, Abu Abdullah Muhammad, *Tarikh — i — Neyshabur*, by Bahman Karimi, Tehran: Ibn Sina Library, 1337.[In Persian]
- Hakim Samarqandi, Abulqasem Ishaq, *Al-Sawad al-Azam*, ed. Abdul Hai Habibi, Tehran: Culture Iran Foundation Publications, 1348. [In Persian]
- Hindu shah Estrabadi, Mohammad Qasim, *Tarikh Ferishte*, ed. Mohammad Reza Nasiri, Tehran: Association of Culture works and Elites, 1387.[In Persian]
- Kalabadi, Abu Bakr Mohammad, *Taarruf*, ed. Mohammad Javad Shariat, Tehran: Asatir, 1371.[In Persian]
- Maghdesi, Abu Abdullah Mohammad, *Ahsan al-Taqaqim*, translated by Ali Naghi Manzavi, Tehran: Authors and Translators Company, 1361.[In Persian]
- Malamud, Margaret, "Karamiyah in Neishabur", translated by Mohammad Nazari Hashemi, *Khorasan Research*, Vol.3, No. 1, 1379.[In Persian]
- Montakhab Roanq al-Majalis, ed. Ahmad Ali Rajaei, Tehran: University of Tehran Printing and Publishing Institute, 1354.[In Persian]
- Qoshayri, Abu al-Qasim, *Risalah Qoshayriya*, translated by Abu Ali Osmani, ed. Badi al-Zaman Forozanfar, Tehran: Book Translation and Publishing Company, 1345.[In Persian]

69 Abstract

- Otbi, Abi Nasr Muhammad, Tarikh _ i _ Yamini, translated by Abul Sharaf Nasih Jurfadghani, ed. Jafar Shaar, Tehran: Scientific and Cultural Publications, 1374.[In Persian]
- Parhizkar, Zabihullah, "Karamia and their role in the intellectual and political-social developments of Khorasan", MA thesis, Tarbiat Modares University, 1377.[In Persian]
- Rahmati, Mohsen, and Mitra Roshani, "The Karamians and the social conditions of Khorasan during the Ghaznavid period", Journal for the history of Islamic Civilization, Vol. 49, No. 2, 1395, pp 171-198.[In Persian]
- Rahmati, Mohammad Kazem, "Research on Karamiya", Kitab Mah Din, No.43, 1380. pp 58-77.[In Persian]
- Razi, Seyyed Morteza Ibn Da'i, Tabserat al _ Awam, ed. Abbas Iqbal, Tehran: Asatir, 1364.[In Persian]
- Subki, Abdulwahab Ibn Ali, Tabaqat al-Shafi'a al-Kubru, Mahmoud Mohammad Tanahi, Abdul Fattah Mohammad Halu, Cairo: Dar Ihya al-Kitab al-Arabiya, Bi.ta.[In Persian]
- Samani, Abd al _ Karim Ibn Muhammad, Al-Ansab, vol. 12, 11, 5, 2, ed. Abdul Rahman Alami, Hyderabad: Council of the Ottoman Encyclopedia, 1962 AD.[In Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza, "A Faded Karami Text", Nameh Baharestan, Vol. 8.9, No. 14, 13, 1387, pp 177-187.[In Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza, "Other New Sayings of Muhammad Ibn Karam", Genostic Studies, Vol 3, 1385. pp. 5-14.[In Persian]
- Shahrastani, Abul-Fath Muhammad Ibn Abd al _ Karim, Mellal va Nehal, translated by Mostafa Khaliqdad Hashemi, ed. Seyyed Mohammad Reza Jalali Naini, Tehran: Iqbal, 1361.[In Persian]
- Shaybani, Muhammad Ibn Hasan, Kitab al-Kasb, Beirut: Maktab al-Matbuat al-Islamiya, 1417 AH.[In Persian]
- Tarikh _ i _ Sistan, ed. Malek al-Shuarai Bahar, Tehran: Padideh Khavar, 1366.[In Persian]
- Tatvi, Qazi Ahmad and Asif Khan Qazvini, Tarikh _ i _ Alfi, vol. 3, ed. [In Persian]
- Gholamreza Tabatabai Majd, Tehran: Scientific and Cultural, 1383.[In Persian]
- Unsur al-Maali, Kaykavus Ibn Iskandar, Qaboosnameh, ed. Gholamhossein Yousefi, Tehran: Scientific and Cultural Publications, 1395.[In Persian]
- Youssef, Fan. S, "Texts about Karamiyah", translated by Ahmad Shafiiha, Ma'arif, No. 25, 1371. pp 34-118.[In Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دیدگاه‌های اقتصادی فرقه کرامیه از انکار کسب تا مصادره اموال در دوره غزنویان متقدم (۴۲۱-۳۵۱ق)

علی بحرانی پور*

سجاد کاظمی**

چکیده

یکی از مهم‌ترین فرقه‌های مذهبی که از قرون سوم تا ششم هجری اوضاع سیاسی و اجتماعی خراسان بزرگ را تحت تأثیر قرار داد، فرقه کرامیه منسوب به ابو عبدالله محمد بن کرام سیستانی (متوفی ۲۵۵ق) بود. اینان به ویژه در پیوند با دولت غزنویان مهمترین دوره اعتلای سیاسی خود را تجربه کردند. کرامیان که به اهل زهد، صرفه‌جویی، قناعت و ریاضت اقتصادی مشهور بودند، در دوره غزنویان به طور مشخص همسو با سیاست اقتصادی دولت به مصادره اموال روی آوردند. این تحقیق با روش توصیف و تحلیل تاریخی در پی پاسخ به این پرسش است، که زمینه‌های تغییر دیدگاه کرامیان از تحریم کسب به فعالیت‌های اقتصادی و کسب معیشت چه بوده است؟ یافته‌ها در این خصوص نشان می‌دهد، که کرامیان و پیروانشان همواره دارای دیدگاه اقتصادی مشترکی نبودند. عدم تقید و نیز تظاهر و تساهل در مبانی اعتقادی، ماهیت پایگاه اجتماعی پیروان این فرقه متشکل از طبقات فرودست جامعه و نیز تجار و پیشه‌وران شهری که خود معتقد به کسب و کار بودند و همچنین در نتیجه فرصت سیاسی که برخی سلاطین غزنوی بنابر مصالح خویش در اختیار رهبران کرامیه گذاشتند، عملاً موجب تغییر دیدگاه اقتصادی و جایگاه اجتماعی و سیاسی آنان شده بود، چنانکه همسو با سلاطین

* دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران،

bahranipour@hotmail.com

** دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، و مدرس مدعو گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید

چمران اهواز، ایران (نویسنده مسئول)، sajad.kazemi1984@yahoo.com - 4451-0009-0009 DOI: https://doi.org/

5069

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰

غزنوی در مصادره‌ی اموال مخالفان به عنوان یکی از محل درآمدهای نامنظم نقش مؤثری داشتند. از این منظر حمایت غزنویان از کرامیان نیز بی‌تأثیر از انگیزه‌های اقتصادی نبوده است.

کلیدواژه‌ها: کرامیه، اقتصاد، کسب، مصادره اموال، غزنوی.

۱. مقدمه

فرقه کرامیه منسوب به ابو عبدالله محمد بن کرام (متوفی ۲۵۵ق) از جمله مهمترین فرقه‌های مذهبی تأثیرگذار طی قرون سوم تا ششم هجری قمری بود. این فرقه در نتیجه تشتت آرا و عقاید مذهبی، به ویژه در تقابل با دو جریان غالب اعتزال‌گرایی و اشعری‌گری در قرن سوم هجری منشعب از مذهب حنفی پدیدار گشت (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۴۰، رحمتی و روشنی، ۱۳۹۵: ۱۷۴). اینان پیروان سایر مذاهب اعم از سنی و شیعه و دیگر نحله‌ها را طرد می‌کردند. در مقابل، عالمان سنی و شیعی و حتی صوفیان نیز اینان را به خاطر عقایدشان ملحد و کافر می‌دانستند. به‌رغم انتساب تألیفاتی به ابن کرام؛ هیچ کدام از آثار وی به جا نمانده، اما به تفصیل آراء و عقاید اینان در کتب مختلف ملل و نحل آمده است، به ویژه آن‌که نقل شده است «مُجَسِّمه مُشَبَّه»^۲ بوده‌اند، یعنی ذات الهی را نسبت به جسم تشبیه می‌کردند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۴۰، شهرستانی، ۱۳۶۱: ۱۲-۱۱، رازی، ۱۳۶۴: ۷۰). در این‌جا هدف بررسی همه ابعاد وجودی، کلامی، فقهی، اعتقادی و تاریخی فرقه کرامیه نیست، بلکه صرفاً به دیدگاه‌های اقتصادی آنان مبتنی بر تحریم مکاسب و نیز زمینه‌های تغییر دیدگاه آنان در دوره غزنویان پرداخته می‌شود.

در ارتباط با کرامیان پژوهش‌های متعددی منتشر شده است. در مهمترین این پژوهش‌ها، باسورث در مقاله «ظهور کرامیه در خراسان» و تکرار مطالب آن در «تاریخ غزنویان» به دامنه فعالیت و گستره جغرافیایی تبلیغات این فرقه و نیز اختلاف آنان با سایر مذاهب در دوره غزنویان پرداخته است. ضمن آنکه به نقش آنان در مصادره اموال اشاره کرده، اما به زمینه‌های تغییر دیدگاه‌های اقتصادی آنان نپرداخته است. مقاله «متونی درباره کرامیه» از یوسف فان اس اطلاعات نادری از مآخذ و منابع و مآخذ مرتبط با این فرقه ارائه می‌دهد. در مواردی به عقاید کرامیان در خصوص زهدگرایی و دوری آنان از کسب و کار اشاره کرده است. مالامود نیز در مقاله «کرامیه در نیشابور» مختصر با در نظر گرفتن اندیشه «تحریم المکاسب» کرامیان به مقایسه آن با دیگر اقوال در این زمینه پرداخته است. مقاله «پژوهشی درباره کرامیه» از محمد کاظم رحمتی نیز ضمن اشاره به تفسیر خاص کرامیان از «توکل» و ارتباط آن با اندیشه «تحریم المکاسب» بیشتر به حیات اجتماعی - فرهنگی کرامیان اختصاص دارد. ایضا مقاله «حیات

اجتماعی - فرهنگی کرامیه طی سده‌های ۷-۴هـ.ق از هادی وکیلی و انیسه حسینی شریف در همین موضوع است. همچنین مقاله «کرامیان و اوضاع اجتماعی خراسان در دوره غزنویان» از محسن رحمتی و میترا روشنی نیز به منازعات اجتماعی کرامیه با اهل تسنن، تشیع و تصوف پرداخته است. مقالات متعدد دیگری نیز در ارتباط با کرامیان نوشته شده، که بیشتر عقاید کلامی، فقهی و منبع‌شناسی آنان مورد تعمق قرار گرفته است. پایان نامه «کرامیه و نقش آنان در تحولات فکری و سیاسی - اجتماعی خراسان» از ذبیح‌الله پرهیزکار نیز بیشتر به عقاید کلامی، فقهی و تعلیمی و همچنین به نقش این فرقه در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آنان از دوره طاهریان تا غزنویان پرداخته است. در اکثر این تحقیقات به اندیشه‌های نخستین زهد، پارسایی و تحریم المکاسب آنان اشاره رفته است. اما به طور مشخص به زمینه‌ها و چرایی تغییر دیدگاه‌های اقتصادی آنان از تحریم کسب به فعالیت‌های اقتصادی، به ویژه سیاست اقتصادی مصادره اموال در دوره غزنویان کمتر اشاره رفته است. پژوهش حاضر کوششی در همین راستا بوده است.

۲. خاستگاه جغرافیایی و پایگاه اجتماعی کرامیان

مناطق شرقی جهان اسلام به دلیل دوری از مرکز خلافت و نیز تأثیرپذیری از آیین‌ها و مذاهب غیر اسلامی همواره مستعد جنبش‌های دینی و سیاسی بدعت‌گذار بوده است. محمد بن کرام از سیستان برخاسته بود، اما عقاید و فعالیت‌هایش در خراسان رشد و نمو یافته بود. با این حال به دلیل مخالفت با سنت، نزد دولت‌های محلی طاهریان و سپس سامانیان به عنوان نمایندگان سیاسی این مذهب، موفقیت چندانی به دست نیاورده بود، از اینرو رویکرد کرامیان در بادی امر، تبلیغ عقاید خویش در میان طبقات مختلف، به ویژه قشرهای فرودست جامعه بر پایه منش پرهیزکارانه و زهدگرایانه بوده است، زیرا که طبقات فرودست به دلیل برخی نارضایتی‌ها و نیز التقاط مذاهب معمولاً بیشتر مستعد پذیرش بدعت‌های مذهبی بودند. بنا به روایت‌های تاریخی در یک گستره وسیع جغرافیایی شامل سیستان، خراسان، ماوراءالنهر، گرگان، طبرستان، نواحی دیلم، عراق، حجاز، یمن، فلسطین، فسطاط و حتی هند دارای خانقاه و پیروانی از قشرهای فرودست بودند (مقدس‌سی، ۱۳۶۱: ۵۳۹، ۲۸۹، ۳۶، ۱۹۶۲م: ۶۲/۱۱-۶۰، ابن‌کثیر، ۱۴۰۷: ۲۱/۱۱-۲۰، باسورث، ۱۳۶۷: ۱۲۸-۱۳۰، فرای، ۱۳۹۴: ۳۹۶). به طور مشخص از «کشاورزان» (بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۵۶) و «بزازان» (رازی، ۱۳۶۴: ۶۹، ۶۶-۶۷) در زمره پیروان این فرقه یاد شده است. به نظر می‌رسد در همین رده تجار، پیشه‌وران، صنعت‌گران و دیگر بازاریان شهری نیز

پیرو این فرقه بودند، زیرا در وصف یکی از پیروان کرامیه آمده است، که در کار خرید و فروش پنبه بوده است (همان، ۶۹-۷۰).

ابن کرام پس از سکونت در نیشابور ابتدا پیرو زاهدی بنام احمد بن حرب (متوفی ۲۳۴ق) درآمد بود، که بیشتر پیروان وی را شهرنشینان تشکیل داده بودند (مالامود، ۱۳۷۹: ۷۸-۷۹). از اینرو به نظر می‌رسد یکی از دلایل گرایش قشرهای مختلف شهری به کرامیان، حمایت پیروان احمد بن حرب بوده است. از دیدگاه باسورت بخشی از پیروان کرامیان را تجار تشکیل می‌دادند و اشاره می‌کند بواسطه نقش تجار بود، که مذهب کرامیه در اقصا نقاط مختلف گسترش یافته بود (باسورت، ۱۳۶۷: ۱۳۰). به نقل بغدادی (۱۳۸۸: ۱۵۷-۱۵۶) پیش از گرایش شهرنشینان، ابتدا روستاییان بودند، که به وی ایمان آورده بودند. بنابراین ترکیب جمعیتی روستاییان و شهرنشینان، علاوه بر فزونی نفوس، باعث شد تا کرامیان به عنوان یک فرقه مذهبی قدرتمند ظاهر شوند. همچنین توصیف پیروان آنان تحت عنوان: «فرومایگان» (همان، ۱۵۶)، اطلاق صفات «پستی»، «گدائی» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۸) به آنان و نیز این توصیف که: «جامه‌های ایشان کهنه» و «روی‌های ایشان زرد» (رازی، ۱۳۶۴: ۶۴)، همه حاکی از آن است که بیشتر در میان طبقات پایین و فقیر اعم از شهری و روستایی دارای پایگاه اجتماعی بودند. از این منظر کرامیان حاوی ویژگی‌های یک «دین عامه» نیز بودند، زیرا که در تقابل با مذاهب رسمی، مرجع آمال قشرهای فرودست اجتماعی بودند. دلیل اصلی پیوند میان کرامیه و فقرا و فرودستان نیز در همین مسئله بود؛ جایی که نمایندگان طبقات بالای مذهب رسمی به چالش کشیده می‌شدند معمولاً طبقات فرودست جامعه به حمایت از فرد یا گروه‌های چالشگر و بدعت‌گذار بر می‌خاستند.

۳. دیدگاه‌های اقتصادی کرامیان

در خصوص دیدگاه اقتصادی کرامیان و باور آنان نسبت به کسب مال و رزق و روزی اطلاعات مفصل و واضحی در دست نیست. عتبی (۱۳۷۴: ۳۹۲) آنان را اهل «التقشف» دانسته است، یعنی کسانی که در اقتصاد اهل سادگی، صرفه‌جویی و ریاضت بودند. در برخی منابع اشاره رفته است که کرامیان اصولاً «کسب» را انکار می‌کردند (حکیم سمرقندی، ۱۳۴۸: ۱۸۹) و در مقابل معتقد بودند خداوند همواره روزی‌رسان است (بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۶۳، ابن جوزی، ۱۴۱۲ق: ۹۷/۱۲، ابن خلکان، بی‌تا: ۱۸۰/۵، سمعانی، ۱۹۶۲م: ۶۱/۱۱). از این منظر کرامیان بر پایه زهدگرایی، دیدگاهی منفعلانه در خصوص فعالیت‌های اقتصادی داشتند و هر گونه تلاش

برای معاش را نفی می‌کردند. در این زمینه اینان تا حدودی به اهل تصوف نزدیک شدند، اما در نزد اهل تصوف نیز «کسب» اعم از حرفه، تجارت و زراعت به عنوان ابزاری برای کمک به خلق مورد توجه واقع بود (کلادی، ۱۳۷۱: ۳۶۵-۳۶۴) و یا اینکه روزه گرفتن و گرسنگی اگر چه از صفات صوفیان بود، اما گرسنگی مطلق را بر خود روا نمی‌داشتند، چنانکه ابوعلی رودباری از بزرگان اهل تصوف گفته بود: «هر گاه که صوفی پس از پنج روز از گرسنگی گله کند وی را به بازار فرست تا کسب کند» (قشیری، ۱۳۴۵: ۲۱۴). همین طور سهل بن عبدالله تستری از دیگر صوفیان، «کسب» و «توکل» را منافی هم نمی‌دانست و معتقد بود اولی «سنت» پیامبر است و دومی «حال پیغمبر» و «هر که از حال او باز ماند باید که از سنت او باز نماند» (همان، ۲۵۰)، ضمن اینکه باید اشاره کرد محمد بن کرام و یا مریدان و پیروان وی کمتر به عنوان صوفی یا عارف شناخته شده بودند، زیرا که در مهمترین کتب و رساله‌های تصوف ذکری از وی به عنوان یک صوفی به میان نیست.

بنابراین اگر بپذیریم که محمد بن کرام معتقد به انکار مطلق کسب بود، نوعی بدعت در تصوف بود و یا اینکه گرسنگی وی گرسنگی صوفیانه و خالصانه نبوده است، چنانکه ابوالحسن باروسی از مشایخ نیشابور آنان را فاقد ایمان و عبادت آنان را فراوان، اما متظاهران توصیف کرده بود (انصاری هروی، ۱۳۶۲: ۱۰۶، سمعانی، ۱۹۶۲م: ۳۲/۲). با قیاس برخی عقاید آنان، به ویژه در زمینه صرف اقرار لسانی برای پذیرش اسلام مسئله اخیر نیز قابل تأمل است، به عبارتی آموزه‌های آنان در همه امور با تساهل و حفظ ظواهر همراه بوده است.

در همین ارتباط امام محمد بن احمد سرخسی (متوفی ۴۸۳ق) که شرح و تفسیری بر کتاب «الکسب» امام محمد بن حسن شیبانی^۳ نگاشته است در جدال با کرامیان به اعتقاد آنان مبنی بر «تحریم المکاسب» حمله کرد و معتقد بود که خداوند متعال کسب را برای معاش انسان قرار داده و رسول‌الله نیز بعد از نماز آن را فریضه‌ای بر کل مسلمان دانسته است. همچنین تمام فقهای اهل سنت بر ضرورت کسب معاش تأکید نموده، به جز کرامیان که آن را «مباح به طریق رخصت (الهی)» فرض دانسته‌اند (شیبانی، شرح سرخسی، ۱۴۱۷ق: ۷۱-۷۰). در کتاب «الکسب» شیبانی عناصری از تقوا و زهدگرایی وجود دارد (Bonner, 2001: 412-414)، اما به درستی دانسته نیست که آیا محمد بن کرام از وی تأثیر پذیرفته است یا خیر؟ کما این که «کسب» شیبانی یک التزام مذهبی است و طلب کسب و معاش را همچون طلب علم توصیف کرده بود (ibid, 415). اما تفسیر سرخسی بر این اثر صرفاً در رد عقاید کرامیه در زمینه زهد و ریاضت اقتصادی آنان بوده است. در واقع کرامیان به تأسی از آیه‌ای از قرآن، یعنی: «روزی شما در آسمان است و

آنچه به شما وعده داده می‌شود» (ذاریات/۲۲ و بنگرید: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۲) به سنت «توکل علی الله» روی آوردند، که پرداختن به کسب موجب نقص فریضه توکل بر خداوند می‌شود و تنها در سایه الطاف الهی است که روزی حاصل شود (شیبانی، شرح سرخسی، ۱۴۱۷ق: ۸۲-۸۱). بر همین اساس تأمین معیشت آنان صرفاً بر پایه رفتار متوکلاانه استوار بوده است. اما این که کرامیان تا چه اندازه ریاضت و تقشُّف اقتصادی را معتقد و مروج بودند، اطلاع دقیقی در دست نیست و اینکه آیا محمد بن کرام را باید همچون ابراهیم بن ادهم (متوفی ۱۶۱ق) «خورنده گِل و خاک» (Bonner, 2001, 425) دانست، که به پیروانش سخت تمرین گرسنگی و ریاضت را تعلیم می‌داد؟ و یا در عقیده و عمل وی محلی از کسب معاش نیز وجود داشته و چنانکه اشاره رفته شعارهای آنان صرفاً در حد اقرار لسانی بوده است؟ برخی محققان بر این نظرند که به نظر نمی‌رسد ابن کرام مخالف هر گونه تلاش و جهد برای کسب مال و معاش بوده است، اما «توکل» را به نحوی خاص تفسیر می‌کردند، که به عدم تلاش برای معاش و انکار کسب منتهی می‌شد (رحمتی، ۱۳۸۰، ۶۱). با این اوصاف، نزد اینان همین باور به این که با توکل بر خداوند روزی حاصل می‌شود حاکی از آن است که نسبت به تأمین معاش خود بی تفاوت نبودند. منتها شیوه کسب آنان معمولاً از راه‌های غیرمرسوم و بر توجیه کرامات آنان نزد عامه استوار بوده است. حکایت ذیل در مورد آنان به خوبی مؤید این امر است:

به سمرقند مردی به خانه‌گاه (خانقاه) شد. آن اولیا را دید به جمع نشسته و به تعلیم و تعبّد همی کردند. آن مرد خادم را پرسید که: شما از کجا خورید؟... گفت از آنجا که خدای عزوجل روزی کرده باشد. آن مرد الحاح کرد گفت: ناچار بگوی تا این همه از کجای خورند؟ خادم را خشم آمد و گفت: از دندان تو. آن مرد گفت: اگر شما از اینجا خواهید کردن (از دندان من خوردن)، بسیار گرسنگی به شما خواهد رسیدن. این بگفت و از آنجا بازگشت. در ساعت دندان آن مرد به درد خاست. از مردمان سمرقند پرسید که چون شما را دندان درد کند چه کند؟ گفتند: چون ما را چنین حالی پیش آید، لختی نان خریم و بدین خانگاه بریم تا ایشان دعا کنند به باشیم. آن مرد بی طاقت شد، گوسفندی بخريد و سفره نان بر پشت حمّال نهاد، بر آن جایگه برد... گفت یا خادم: بستان و به ایشان ده تا بخورند که از این دندان من می‌خورند (منتخب رونق المجالس، ۱۳۵۴: ۵۶-۵۵).

این حکایت همسو با عقاید کرامیان بسیار شبیه به این باور رایج قرآنی می‌ماند که: «جایی که فکرش را نمی‌کنید خداوند روزی می‌رساند» (طلاق/۳) و همچنین با عقیده آنان در اتکا به سنت «توکل الله» در زمینه «کسب» همخوانی دارد. با این اوصاف در عمل نیز کرامیان

خانقاه‌های متعددی در اقصا نقاط مختلف بنا کردند، که برای عامه مردم، به ویژه پیروان‌شان دارای قداست بود و موقوفات و نذورات فراوانی به این خانقاه‌ها اعطا می‌گردید و این امر زمینه را برای گوشه‌نشینی و ریاضت آنان فراهم می‌کرد و علاوه بر این آنان را از پرداختن به کسب نیز بی‌نیاز می‌ساخت.

۴. زمینه‌های تغییر دیدگاه اقتصادی کرامیان از انکار کسب تا مصادره اموال

۱.۴ زمینه‌های اجتماعی و اعتقادی

سوال این جا است که چرا کرامیان به‌رغم مرام و مسلک صوفیانه و تقشف اقتصادی رفته رفته به اخاذی، جمع‌آوری و مصادره اموال و کسب مقام و منصب روی آوردند. بخشی از این تمایل و رویه به ماهیت اقشار حامی و پیروان این فرقه بر می‌گردد. بیشتر حامیان این فرقه از طبقات پست و فقیر جامعه بودند، اشاره به روی‌های زرد و گرسنگی آنان به خاطر پابندی به شعارهای کرامیه نبود، بلکه از روی استیصال و فقر بوده است و چنان‌که فرصتی پیدا می‌کردند، به تعبیر رازی «از بهر طمع... همت‌شان (آن) بود که شکم پر کنند» (رازی، ۱۳۶۴: ۶۴). همچنین کشاورزان روستایی و پیشه‌وران شهری و تجار در زمره پیروان آنان بودند (نک: مبحث پیشین پایگاه اجتماعی کرامیان)، که بر خلاف شعارها و تبلیغات رهبران کرامیه مبتنی بر «تحریم المکاسب»، کسب و پیشه جز لاینفک زندگی روزمره آنان بود. بنابراین کرامیان قشرهای اجتماعی گوناگون اعم از فقرا و بینوایان، کشاورزان، صنعت‌گران، پیشه‌وران، تجار و صوفیانی بودند که در عمل دیدگاه‌ها و رویکردهای متفاوتی در خصوص کسب داشتند. گروه‌های نخست حیات‌شان وابسته به کسب و فعالیت‌های اقتصادی آشکار بود. آن دسته از کرامیانی که در نقش صوفی ظاهر می‌شدند و در خانقاه‌ها به سر می‌بردند نیز به کسب بی‌اعتنا نبودند، بلکه شیوه کسب و معیشت‌شان بر پایه سنت توکل بود. داستان کرامی «از دندان تو می‌خوریم» در خانقاه سمرقند به وضوح پیوند عمیق اعتقادی و وابستگی اقتصادی کرامیان به عنوان اهل «دعا و توکل» به سایر پیروان‌شان از قشرهای مختلف اجتماعی را نشان می‌دهد.

گذشته از این، کرامیان فاقد احکام فقهی مدون و منسجم در خصوص امور اقتصادی و مسائل مالی بودند و اطلاع چندانی نیز در این زمینه در دست نیست. اما احکام آنان، به ویژه در زمینه «کفایت اقرار لسانی برای ایمان»، «مؤمن بودن منافق و ریاکار»، «صحیح بودن نماز و روزه و حج بدون نیت» و «صحیح بودن نماز با لباس نجس» (بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۶۴-۱۵۶، رازی، ۱۳۶۴: ۶۷، ابن‌عماد، ۱۴۱۰ق: ۲۴۷-۲۴۸)؛ بدون در نظر گرفتن حب و بغض مورخان شیعه و

سنی، حاکی از اباحی‌گری، تساهل و عدم تقید آنان به اصول بود و عملاً زمینه و استعداد کنار گذاشتن پارسایی نخستین و روی آوردن به مال دنیا برای آنان فراهم بود، چنان‌که ابوالحسن باروسی ایمان و عبادت آنان را متظاهراً توصیف کرده بود (نک: بحث پیشین دیدگاه‌های اقتصادی). عقیلی نیز حکایتی را نقل می‌کند که طی آن ابوعلی میکال (حسنک) دست یکی از زهاد کرامیه را در گردآوری ثروت (سکه‌های سیمجوری) برای سلطان محمود آشکار کرده بود (عقیلی، ۱۳۵۶: ۱۸۹-۱۸۸) یا عتبی از رونق «نفاق بازار» در میان آنان نقل کرده بود (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۹۲)، که از این منظر در لفافه این نوع زهدگرایی چندان هم بی‌میل به قدرت و مال دنیا نبودند. علاوه بر اینها، بخشی از این تغییر رویه به نظر خصمانه آنان نسبت به دیگر گروه‌های مذهبی، به ویژه شیعیان بر می‌گردد، که جان و مال آن‌ها را مباح می‌دانستند. شهرستانی گفته بود اینان بلاها و صدمات فراوانی به اصحاب حدیث و شیعیان وارد کردند (شهرستانی، ۱۳۶۱: ۵۱). ظاهراً سبکتکین به تحریک آنان آرامگاه امام رضا (ع) در مشهد طوس را تخریب نموده و زوار آن‌جا را به قتل رسانده بود (ذهبی، ۱۴۱۴ق: ۵۰۰/۱۶). زمانی که ابوبکر محمد کرامی نیز از جانب سلطان محمود ریاست نیشابور یافت (۳۹۸ق) مسجد تازه تأسیس «رافضیان» را ویران کرد (فارسی، ۱۴۰۳ق: ۱۳). همچنین به نقل عتبی: «اتباع او (ابوبکر محمد کرامی) عامه مردم را زیون گرفتند و بر ایشان کیسه‌ها دوختند و از ایشان مال بسیار اندوختند»، به طوری‌که «از تحامل اصحاب او نفیر به آسمان رسید» و «هر کس که در معرض توقع ایشان دفعی می‌داد یا منعی می‌کرد به الحاد و فساد اعتقاد منسوب می‌کردند» (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۹۷، ۳۹۴-۳۹۳ م مقایسه شود با: ابن منور، ۱۳۱۷: ۱۶۳). انتساب الحاد در دوره غزنوی که بیشتر کرامیان مسبب و مشوق آن بودند شیوه‌ای رایج برای مصادره اموال بود تا با قرار دادن مخالفان در مظان اتهام با گرفتن حق سکوت از آنان اخاذی کنند (باسورث، ۱۳۷۲: ۱۸۹).

۲.۴ تأثیر پیوند سیاسی کرامیان با غزنویان

یکی از زمینه‌های تغییر دیدگاه اقتصادی کرامیان در خصوص کسب معیشت پیوند آنان با غزنویان بود. به‌رغم آن که غزنویان بر مذهب سنت بسیار متعصب بودند، سؤال این است که پیوند آنان با کرامیه، به عنوان فرقه انحرافی و منشعب از مذهب حنفی چگونه توجیه‌پذیر بوده است؟ این مسئله از چند جهت قابل ارزیابی است: نخست خلاء حمایت معنوی نخستین بانیان غزنوی از سوی نخبگان و مراجع مذاهب رسمی بوده است. دولت نوپای غزنویان که از یک خاستگاه غلامی برخوردار بودند، در ابتدا جایگاه چندانی نزد نخبگان مذاهب حنفی و

شافعی (مذاهب مسلط نواحی شرقی) نداشتند، زیرا حنفیان به طور سستی همچنان وابسته به دولت متزلزل سامانی بودند و از طرفی شافعیان نیز از خاندان سیمجوری رقیب دیرینه سپهسالاران غزنوی در خراسان حمایت می‌کردند. در این خصوص عبدالقاهر بغدادی فقیه شافعی مورد حمایت سیمجوریان طی مناظره‌ای به رد عقاید کرامیان پرداخته بود (بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۶۴). در کتاب «سواد الاعظم» سامانیان نیز کرامیان به شدت طرد شده بودند (حکیم سمرقندی، ۱۳۴۸: ۱۹۰-۱۸۶) از این رو، پیوند سیاسی و معنوی غزنویان و کرامیان در مقابل سامانیان و مذاهب رسمی اجتناب‌ناپذیر بود. بی‌دلیل نیست در همین راستا هم سبکتکین و هم سلطان محمود به شیوخ متصوفه که مطرود مذاهب رسمی بودند نیز ارادت می‌ورزیدند. از جمله ارتباط دوستانه که سلطان محمود با شیخ ابوالخیر میهنی و نیز پسرش ابوسعید داشته است، چنان‌که ابوالخیر خانه خویش را به صورت محمود و لشکریان و فیلان وی مزین کرده بود (ابن منور، ۱۳۱۷: ۱۵-۱۶، عطار، ۱۳۳۶: ۲۷۱-۲۷۰). همچنین ارادتی که سلطان محمود به شیخ ابوالحسن خرقانی «سلطان سلاطین مشایخ» داشته است (سمعانی، ۱۹۶۲م: ۹۴/۵-۹۳، عطار، ۱۳۳۶: ۱۷۶، بناکتی، ۱۳۴۸: ۲۲۶-۲۲۴). سبکتکین نیز علاقه خاصی به نشر کرامات داشت (بیهقی، ۱۳۷۴: ۲۴۸-۲۴۹). به نقل عتبی گرایش وی به رهبر وقت کرامیه ابویعقوب اسحاق بن ممشاد (متوفی، ۳۸۳ق) به همین دلیل بوده است: «چون تعفف و تقشف و ترهب و تزهّد اصحاب او می‌دید محمود می‌داشت و در ایشان اعتقاد نیک می‌بست و به نظر اعزاز و اکرام ملاحظت می‌فرمود و طایفه کرامیه را که به تبعیت او موسوم بودند، گرامی می‌داشت» (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۹۲ و نک: تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۳۳۹ و ابن عماد، ۱۴۱۰: ۱۰۷). به زعم باسورث نیز همین زهد و پارسایی سبب گرایش غزنویان به کرامیان شد (باسورث، ۱۳۶۷: ۱۳۱). با این اوصاف به نظر می‌رسد دلیل اصلی پیوند غزنویان با کرامیان همان طرد شدن هر دو از جانب سامانیان و مذاهب رسمی بوده است. سبکتکین و سلطان محمود از این طریق می‌توانستند خلاء ناشی از عدم حمایت نخبگان مذهب حنفی و شافعی را در راستای تحکیم جایگاه و قدرت خویش جبران کنند. بی‌دلیل نیست که ابوالفتح بُستی رئیس دیوان رسایل سبکتکین کرامیه را به عنوان دین اصلی غزنویان معرفی کرده بود، که به نظر می‌رسد جنبه سیاسی آن بر جنبه اعتقادی آن می‌چربید:

الفقه فقه اُبی حنیفی وحده و الدّین دین محمد بن کرام

(عتبی، ۱۳۷۴: ۳۹۲)

وجه دیگر این پیوند، تأثیرگذاری و نفوذ کرامیه در اجتماع و نفوس بی‌شماری از اهالی خراسان بوده است، بنا به روایتی حدود پنج هزار نفر به دست ابویعقوب کرامی مسلمان شده بودند (حاکم نیشابوری، ۱۳۳۷: ۱۵۰) و هنگام تدفین وی به سال ۳۵۳ق میادین شهر نیشابور گنجایش آن همه خلق را نداشت (سمعانی، ۱۹۶۲م: ۶۳/۱۱-۶۲). یا روایت است فرزند وی ابوبکر محمد بن اسحاق دارای بیست هزار مرد حامی بوده است (ابن منور، ۱۳۱۷: ۹۰) اگر چه این روایت‌ها اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد، اما از نفوذ کرامیه در میان مسلمانان و غیر مسلمانان حکایت دارد. به نقل شهرستانی اهالی غور، غرچه و بلاد خراسان بر مذهب کرامیه بسیار تعصب داشتند، زیرا که جز نخستین مناطقی بودند که محمد بن کرام در آنجا به تبلیغ آیین خویش پرداخت (شهرستانی، ۱۳۶۱: ۵۱، مقایسه شود با: بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۵۶) و به نظر می‌رسد رواج مذهب کرامیه در آن نواحی در گرایش سبکتکین به مذهب کرامیان بی‌تأثیر نبوده است.

تداوم حمایت از کرامیان در دوره سلطان محمود نیز حاکی از قدرت معنوی و اجتماعی آنان در میان بخش عمده‌ای از جامعه بوده است، چنان‌که نقل است یکی از دلایل به اسارت گرفتن ابوبکر محمد بن اسحاق بن ممشاد (متوفی ۴۲۱ق) توسط ایلک‌خان نصر در حمله به خراسان (۳۹۷ق) تعصب وی بر سلطان محمود و وحشت از غلبه و نفوذ حامیان وی در خراسان و ماوراءالنهر بوده است (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۹۳). همچنین از سوی دیگر نشان می‌دهد که سلطان محمود هنوز در جلب حمایت مطلق دیگر عالمان مذاهب رسمی با مشکل مواجه بود. به همین دلیل از یک طرف کرامیان را همچنان تکریم می‌نمود و از طرفی برای کسب مشروعیت و ارتقاء جایگاه معنوی خویش نزد اکثریت مسلمانان به لوا، منشور و خلعت خلیفه متوسل می‌شد. در همین ارتباط به نقل عنصرالمعالی (۱۳۹۵: ۲۰۸) هدف سلطان محمود از دریافت منشور خلیفه، این بود تا با عرضه آن، رعایا و مخالفان خود را به اطاعت وادار. بنابراین، از آنجا که کرامیان دارای پیروان زیادی در میان گروه‌های مختلف جامعه بودند حمایت سلطان محمود از کرامیان از این منظر قابل توجیه بود. گذشته از این، در مورد دیگر مبانی اعتقادی و شیوه تبلیغی آنان جهت گسترش دین اسلام نیز در راستای اهداف سلطان محمود کارساز افتاده بود. عقیده آنان مبنی بر صرف «اقرار لسانی برای ایمان» ساده‌ترین راه برای گسترش نفوس اسلام در مناطق دار الکفر بوده است. یکی از دلایل گسترش پیروان این فرقه ماحصل چنین رویه‌ای بوده است. چنین به نظر می‌رسد سلطان محمود نیز بسته به شرایط سیاسی و با در نظر گرفتن مصالح و منافع خویش گروه‌های مذهبی را مورد حمایت قرار می‌داد، زیرا زمانی که از پشتیبانی نخبگان حنفی و شافعی برخوردار نبوده به کرامیان متوسل

شده بود، اما پس از تثبیت جایگاه سیاسی و اجتماعی خویش نزد دستگاه خلافت و استفاده از دستگاه تفتیش عقاید کرامیان در قلع و قمع رافضیان و قرمطیان، آنان را از خود دور نموده و سپس حنفیان و شافعیان را مقام و منصب داده بود (نک: سبکی، بی تا: ۳۱۶).

با این حال، فرصت سیاسی که غزنویان با واگذاری ریاست شهر نیشابور به سال ۳۹۸ ق به رهبر کرامی ابوبکر محمد یک سال پس از آزادی وی از اسارت قراخانیان واگذار کردند، عملاً رویه آنان از تبلیغ زهد و پارسایی نخستین به رشوه‌گیری، غارت و مصادره اموال دیگران تغییر پیدا کرده بود، که به نظر می‌رسد خواست سلطان محمود نیز بوده است. در مقابل کرامیان نیز از این فرصت برای بسط قدرت و نفوذ خویش در مقابل مذاهب حنفی و شافعی خراسان استفاده کردند، از جمله اختلاف ابوبکر محمد با قاضی ابو علاء صاعد بن محمد پیشوای حنفی که با اتهام متقابل «اعتزال‌گرایی»^۴ و «تشبیه»^۵ علیه یکدیگر بر سر قدرت در نیشابور با هم رقابت می‌کردند. باز گذاشتن دست کرامیان در خصوص مصادره و اخاذی اموال مخالفان سیاسی و مذهبی توسط سلطان محمود از آن‌جا حائز اهمیت است که خود سلطان نیز این روش اخاذی از عموم را به جای «تصدیق‌نامه شهادت به ایمان درست»^۶ تعقیب می‌کرد (باسورث، ۱۳۷۲: ۱۸۹). به عبارتی هر کس اندوخته‌ای داشت با اتهام‌زنی الحاد، زندقه، قرمطی، رافضی و اعتزال، اموال او را به نفع خویش مصادره می‌کرد و در این ارتباط سلطان و کرامیان هم‌سو عمل می‌کردند. روایت حکایت ذیل به خوبی مؤید آن است:

وقتی به سمع سلطان رسید که مردی در نیشابور می‌باشد و زر بسیار دارد، سلطان به طلب او فرستاد. چون آن مرد حاضر شد سلطان به او خطاب کرد که ای فلان به من چنین رسیده که تو از ملاحده و قرامطه‌ای. آن شخص جواب داد که ای پادشاه با انصاف، من ملحد و قرامطی نیستم. عیبی که دارم همین است که مال فراوان دارم هر چه هست از من بستان و مرا بدنام مکن. سلطان محمود تمامی اموال از وی بگرفت و نشانی در باب حسن عقیدت او نوشته بدو تسلیم کرد (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۱۲۲/۳ و هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۷: ۱۲۵).

کرامیان نیز همچون سلطان محمود به طرق مختلف، به ویژه در قبال تبرئه دیگران از الحاد و قرمطی رشوه و حق سکوت دریافت می‌کردند. زیرا روایت است پس از آن‌که کرامیان از صحنه قدرت کنار گذاشته شدند (۴۱۰ ق)؛ ابوعلی حسن بن محمد میکالی (حسنک) که قدرت را در نیشابور در دست گرفت، هر چه کرامیان از مردم رشوه گرفته بودند، را مصادره کرد (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۹۹). علاوه بر این، در همین زمان ابوعلی میکال قصد تعرض به ابوبکر کرامی را داشت، که به دستور سلطان تنها به مطالبه اموال وی اکتفا کردند (همان). این برخورد صرفاً

ابزاری نسبت به کرامیان مقاصد مالی سلطان را نیز نشان می‌دهد. از این‌رو کرامیان زمانی که در مصدر قدرت بودند همسو با سیاست اقتصادی سلطان محمود از طریق اخاذی، رشوه و مصادره اموال مخالفان سهمیم بودند. چه بسا دلیل برکناری آنان از ریاست نیشابور نیز اقتصادی بوده است، زیرا که در موارد مشابه، نظیر ابوالعباس فضل بن احمد اسفراینی چون نتوانست در خراسان مال بیشتری به خزانه سلطان برساند از وزارت معزول و اموالش مصادره شد (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۳۹). بعید به نظر نمی‌رسد که عزل ابوبکر کرامی و مصادره اموال وی نیز به دلیل کم‌کاری وی در برآورد انتظارات مالی سلطان بوده است.

۵. نتیجه‌گیری

کرامیان دارای احکام فقهی منسجمی نبودند، زیرا که آثار آنان از میان رفته است، اما در لابه لای آثار سنیان و شیعیان و نیز اهل تصوف اشاره رفته است، که اینان در کسب معیشت اهل «توکل» بودند و پرداختن به «کسب» را انکار می‌کردند. اما نظر به ماهیت طبقات مختلف اجتماعی پیرو کرامیه اعم از طبقات فقیر و کشاورزان روستایی و نیز طبقات شهری نظیر پیشه‌وران، کسبه و بازاریان، به رغم آن‌که بر این مذهب بودند، کسب جز لاینفک حیات اقتصادی آنان بود. از این منظر اندیشه تحریم کسب در میان همه پیروان کرامیه رایج نبود. همچنین برخی عقاید آنان نظیر «کفایت اقرار لسانی برای ایمان»، «مؤمن بودن منافق و ریاکار» و احکامی از این دست حاکی از تعمیم تساهل و اباحی‌گری در امور دیگر، به ویژه نقص عقیده آنان در زمینه کسب نیز تفسیر نمود. پیوند کرامیان با غزنویان به عنوان دو عنصر مطرود عصر خویش اولی به لحاظ مذهبی و دومی به لحاظ سیاسی سبب رفع خلا حمایت سیاسی کرامیان و نیز متقابلاً رفع خلا مشروعیت مذهبی غزنویان شد و از این رهگذر، فرصت سیاسی که غزنویان نیز در اختیار کرامیان گذاشتند از تمایل آنان به کسب و گردآوری ثروت پرده برداشته بود، به ویژه با در نظر گرفتن دشمنی دیرینه آنان با سایر گروه‌های مذهبی در زمینه اخاذی، رشوه‌گیری و مصادره اموال دیگران به عنوان یکی از محل درآمدهای نامنظم و سیاست‌های مالی غزنویان نقش عمده ایفا کردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. از جمله کتب «عذاب القبر»، «کتاب السر» و «کتاب التوحید». همچنین کتابی تحت عنوان «المذهب» که شفعی کدکنی از یک متن کمتر شناخته منسوب به کرامیان تحت عنوان «قصص الانبیاء» استخراج نمود (شفعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۱۸۲). بعید نیست این آثار توسط مخالفان از میان رفته بود.
۲. شبیه دانستن خدا به آدمی.
۳. قاضی القضاات بغداد در زمان خلافت مأمون به سال ۱۹۲ق.
۴. اتهامی که ابوبکر محمد کرامی به قاضی صاعد نسبت داده بود.
۵. اتهام قاضی صاعد علیه رهبر کرامی بود.
۶. منظور تصدیق ایمان به مذهب تسنن بود.

کتاب‌نامه

- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، *المنتظم*، ج ۱۲، ۱۵، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق.
- ابن خلکان، احمد بن محمد، *وفیات الأعیان*، ج ۵، محقق عباس احسان، بیروت: دار الفکر، بی‌تا.
- ابن عماد، امام شهاب‌الدین، *شذرات الذهب*، ج ۳، محقق محمود الأرناؤوط، بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۱۰ق.
- ابن کثیر، ابوالفداء، *البدایه و النهایه*، ج ۱۱، بیروت: دار الکفر، ۱۴۰۷ق.
- ابن منور، محمد، *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید*، به اهتمام والتین ژوکوفسکی، پتربورگ: مطبع الیاس میرزا بوراغانسکی، ۱۳۱۷.
- انصاری هروی، خواجه عبدالله، *طبقات الصوفیه*، تصحیح و تشیخ عبدالحی حبیبی قندهاری، با اهتمام حسین آهی، تهران: انتشارات فروغی، ۱۳۶۲.
- باسورث، ادموند، کرامیه در خراسان، ترجمه اسماعیل سعادت، معارف، س ۵، ش ۳، ۱۳۶۷، صص ۱۳۹-۱۲۷.
- *تاریخ غزنویان*، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۲.
- بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر، *الفرق بین الفرق*، به اهتمام محمد جواد مشکور، تبریز: کتابفروشی حقیقت، ۱۳۳۳.
- بناکتی، ابوسلیمان داود بن ابی‌الفضل، *تاریخ بناکتی: روضه الألباب فی تواریخ الأكابر و الأنساب*، به کوشش جعفر شعار، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین، *تاریخ بیهقی*، تصحیح خلیل خطیب رهبر، تهران: مهتاب، ۱۳۷۴.
- پرهیزکار، ذبیح‌الله، «کرامیه و نقش آنان در تحولات فکری و سیاسی - اجتماعی خراسان»، *پایان‌نامه کارشناسی دوره ارشد*، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۷.

۸۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- تاریخ سیستان، تصحیح ملک الشعراى بهار، تهران: پدیده خاور، ۱۳۶۶.
- تتوی، قاضی احمد و آصف خان قزوینی، تاریخ الفی، ج ۳، تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- حاکم نیشابوری، ابو عبدالله محمد، تاریخ نیشابور، به کوشش بهمن کریمی، تهران: کتابخانه ابن سینا، ۱۳۳۷.
- حکیم سمرقندی، ابوالقاسم اسحاق، السواد الاعظم، به اهتمام عبدالحی حبیبی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۶، تحقیق شعیب الأرנוوط، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۴ق.
- رازی، سید مرتضی بن داعی، تبصرة العوام، به تصحیح عباس اقبال، تهران: اساطیر، ۱۳۶۴.
- رحمتی، محسن، و میترا روشنی، «کرامیان و اوضاع اجتماعی خراسان در دوره غزنویان»، پژوهشنامه تاریخ تمدن/اسلامی، س ۴۹، ش ۲، ۱۳۹۵. صص ۱۹۸-۱۷۱.
- رحمتی، محمدکاظم، پژوهشی درباره کرامیه، کتاب ماه دین، ش ۴۳، ۱۳۸۰. صص ۵۸-۷۷.
- سبکی، عبدالوهاب بن علی، طبقات الشافعیة الکبری، محقق محمود محمد طناحی، عبدالفتاح محمد حلو، قاهره: دار احیاء الکتب العربیه، بی تا.
- سمعی، عبدالکریم بن محمد، الانساب، ج ۱۲، ۱۱، ۵، ۲، محقق عبدالرحمان علمی، حیدرآباد: مجلس دایرة المعارف العثمانیة، ۱۹۶۲م.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، «یک متن کرامی کمرنگ شده»، نامه بهارستان، س ۹، ۸، ش ۱۴، ۱۳، ۱۳۸۷. صص ۱۸۷-۱۷۷.
- «سخنان نویافته دیگر از محمد بن کرام»، مطالعات عرفانی، ش ۳، ۱۳۸۵. صص ۵-۱۴.
- شهرستانی، ابو الفتح محمد بن عبدالکریم، ملل و نحل، ترجمه مصطفی خالقداد هاشمی، به تصحیح سید محمدرضا جلالی نائینی، تهران: اقبال، ۱۳۶۱.
- شیبانی، محمد بن حسن، کتاب الکسب، بیروت: مکتب المطبوعات الاسلامیه، ۱۴۱۷ق.
- عتبی، ابی نصر محمد بن عبدالجبار، تاریخ یمینی، ترجمه ابوالشرف ناصح جرفادقانی، تصحیح جعفر شعار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
- عطار، محمد بن ابراهیم، تذکرة الاولیاء، مقدمه محد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران: انتشارات مرکزی، ۱۳۳۶.
- عقیلی، سیف الدین حاجی بن نظام، آثار الوزراء، تصحیح و تعلیق میر جلال الدین حسینی، تهران: اطلاعات، ۱۳۵۶.
- عنصرالمعالی، کیکاوس بن اسکندر، قابوس نامه، به اهتمام غلامحسین یوسفی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۵.

دیدگاه‌های اقتصادی فرقه کرامیه از انکار ... (علی بحرانی پور و سجاد کاظمی) ۸۵

- فارسی، عبدالغفار بن اسماعیل، *تاریخ نیشابور*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ ق.
- فرای، رن، *تاریخ ایران* کمبریج، ج ۴، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۴.
- قشیری، ابوالقاسم، *رساله قشیری*، ترجمه ابوعلی عثمانی، به اهتمام بدیع الزمان فروزانفر، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵.
- کلآبادی، ابوبکر محمد، *تعرف*، به کوشش محمد جواد شریعت، تهران: اساطیر، ۱۳۷۱.
- مالمود، مارگارت، «کرامیه در نیشابور»، ترجمه محمد نظری هاشمی، *خراسان پژوهی*، س ۳، ش ۱، ۱۳۷۹.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد، *احسن التماسیم*، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان، ۱۳۶۱.
- منتخب رونق المجالس و بستان العارفین و تحفه المریدین*، دو رساله فارسی کهن در تصوف، به تصحیح احمدعلی رجائی، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.
- هندوشاه استرآبادی، محمد قاسم، *تاریخ فرشته*، به تصحیح محمد رضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۷.
- یوسف، فان اس، «متونی درباره کرامیه»، ترجمه احمد شفیعیها، *معارف*، ش ۲۵، ۱۳۷۱.

Bonner, Michael, "The Kitab al – kasb Attributed to al- Shaybani: Poverty, Surplus, and the Circulation of Wealth", *Jurnal of the American Oriental Society*, Vol. 121, No. 3, 2001.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی